

I. CORPUS GRAMMATICORUM NOVUM

1. A RÉGI MAGYAR GRAMMATIKÁK ÚJ KIADÁSI SOROZATA

1. 1. A Toldy-féle *Corpvs Grammaticorum*

A latin nyelvű régi magyar grammatikák nyelvtörténetünk és nyelvtudomány-történetünk nélkülözhetetlen forrását jelentik. A tudományos gondolkozásba való beépülésük alapfeltételét a korszerű szövegkiadás jelenti. A fejezetben a következő kérdéseket vizsgáljuk meg: 1. az eddigi, Toldy-féle kiadás szövegközlési gyakorlata és problémái 2. a Magyar Nyelvtudományi Társaság sorozatának kiadási elvei 3. a fordítások terminológiája.

A XIX. században a múlt iránti érdeklődés felébredésével megindult a régiségek felkutatásának és megmentésének folyamata. Ebbe a sorba illeszkedett bele Kazinczy (1808) *Magyar régiségek és ritkaságok* c. gyűjteménye után Toldy Ferenc vállalkozása is a fellelhető korai magyar nyelvészeti vonatkozású munkák összegyűjtéséről és megjelentetéséről, a *Corpus Grammaticorum* (a továbbiakban: CorpGr.). A kiadás céljáról Toldy így ír az előszóban: „Nemzeti tudományunk egyik legfontosabb részének okmánytárát képzí e gyűjtemény, mellyel kezünkben, büszkén léphetünk az új népek közzé, s önérettel mutathatunk azon eszmevillanatokra, melyeket a magyar nyelvészet, másfél századdal az újkori nyelvészet megszületése előtt, az ezt megelőzőt sötétségbe vetett.”

A gyűjtemény tíz teljes munkát és hat töredéket tartalmaz. A következő művekről van szó: Sylvester János: *Grammatica Hungarolatina* 1539; Abádi Benedek: *Orthographia Ungarica* 1549; Szenczi Molnár Albert: *Nova Grammatica Ungarica* 1610; Geleji Katona István: *Magyar Grammatikátska* 1645; Komáromi Csipkés György: *Hungaria illustrata* 1655; Pereszlényi Pál: *Grammatica Linguae Ungaricae* 1682; Kövesdi Pál: *Elementa Linguae Ungaricae* 1686; Szőnyi Nagy István: *Magyar Oskola* 1695; Tótfalusi Kis Miklós: *Ratiocinatio de Orthographia* 1697; Tsétsi János: *Observationes Ortographico-Grammaticae* 1708. A töredékek Galeotto Marzio, Pázmány Péter, Geleji Katona István, Mikolai Hegedűs János, Csepregi Turkovics Mihály és Medgyesi Pál nevéhez fűződnek. Toldy a fellelhető teljes munkákat mind felvette (első kiadásuk szerint), a töredékekből pedig aszerint válogatott, hogy kiegészítik-e a „históriai fonalat”.

A kötet összeállításával Toldy felbecsülhetetlen szolgálatot tett a magyar tudomány-történetnek, és egyúttal megvetette a „rég magyar nyelvészeti kánon” alapjait is. A nehezen hozzáférhető és óvott eredeti kiadások helyett ezután a munkák összegyűjtve ott voltak a kutatók keze ügyében. Azok a grammatikák, amelyek enélkül aligha épültek volna be a nyelvészeti és kultúrtörténeti közgondolkodásba, Toldy jóvoltából lehetőséget kaptak erre. A *Corpus* megszületése óta gyakorlatilag ebből dolgoztak a kutatók, ennek alapján idézték a grammatikákat, és az jelentett külön megjegyezni valót, ha az adatokat ellenőrizték az eredeti kiadásokból. Emiatt egyáltalán nem közömbös, mennyire pontos Toldy szövegközlése. Nyelvészek számára a betűhű, sőt akár a grafémaváltozatokat is híven követő kiadás azért lényeges, mert a közvetített tartalom mellett maguk a nyelvi

példák is döntő fontosságúak lehetnek alakváltozataikkal vagy írásmódjukkal. Egy hosszú vagy rövid jelölés különbsége mögött állhatnak nyelvjárási változatok, nyelvtörténeti folyamat, de lehet mögötte nyomdatörténeti adat, a szerző vagy a korrektor nyelvi életrajza stb.

Toldy saját szempontjait olvasva úgy tűnik, ezek az elvek voltak fontosak az ő számára is. Az előszóban azt hangsúlyozza, hogy a lehető legpontosabban igyekezett reprodukálni az eredeti műveket: „Betűhíven közlöttem a szövegeket, meghagyva a legrégebbekben az eredetiek apróbb hibáit is, s az írásbeli következetlenségeket, mert jellemzők; voltak olyak is, melyek világos hibák, de biztosan nem nyúlhattam a javításhoz. Positív hibáit a betűszedőnek megjavítottam, p. o. Erdősiné a 73. l. 4. sorában, hol *űdőtők* áll *űdőköt* helyett.” (Sylvester nyelvtanának Kazinczy-féle kiadását (1808) külön is kiemeli, mint igen hibásat.)

Egy régi nyomtatvány újbóli kiadása a leggondosabb munka mellett is irdatlan sok hibalehetőséget rejt. Ezeket természetesen a *Corpus Grammaticorum* sem tudta teljesen elkerülni. A hibák egy része valószínűleg figyelmetlenségből eredő másolási hiba. Mutatóba felsorolunk néhányat.

Előfordul, hogy egy részlet kimarad a szövegből. Ez lehet egy-egy szó, mint Szenczinél (1610. 130), ahol az egyik táblázatban a *kéretel vel kérettetel, peteris, kérettetem, petor, rogor* példasor áll, de Toldynál (CorpGr. 224) ez már a latin értelmezések nélkül szerepel. A Pereszlényi-grammatika (1682) 150. oldalának 14–16. sora pedig egyszerűen kimaradt Toldynál. (CorpGr. 521). Máskor éppen a fordítottja történik, tehát olyan szavak is bekerülnek a Corpusba, amelyek az eredetiben nem szerepelnek. Így Pereszlényinél a kicsinyítő képzésre a *legény, adolescens, legényke* példa szerepel (1682. 30), a Corpusba viszont egy másik példa is becsúszik: *legény, adolescens, legényecske, legényke* (CorpGr. 520). (Talán azért, mert a környező példákban sűrűn fordul elő a *-cska/-cske* képző.)

Egyszerű másolási tévesztések a latin szövegben is vannak: Így például Szenczinél az eredetiben (1610. 151) ez áll: „*Inseparabiles extra compositionē orationi nunquam inferuntur* (‘beleültetnek’)...”, Toldy kiadásában (CorpGr. 244) tévesen az alakilag hasonló, egyébként szintén a szövegbe illő *inferuntur* (‘belevitetnek’) áll. Ebben az esetben a betűformák hasonlósága lehetett megtévesztő: az *inseruntur* hosszú *f*-sel írva könnyen összetéveszthető az *inferuntur* *f*-jével. Máskor a téves másolás „értelmes hibát” eredményez. Pereszlényi a hangváltozásoknál a szó eleji hangelvételre az *aphaeresis seu abiectionio* (‘élvétel’) *literae* kifejezést használja (1682. 134), Toldynál viszont *aphaeresis seu adiectio* (‘hozzátétel’) *literae* szerepel (CorpGr. 508). Az igeikötő megcserélése a szöveget épp ellenkező értelművé teszi.

A magyar részekben is találunk téves másolásból eredő, önmagukban értelmes, de a szerző szándékával és az eredeti szöveggel nem egyező alakokat. Tótfalusi ortográfiájában az egy birtokos – több birtok szerkezetet bemutató példák közt van az *Embernek fiai, orofzlánnak fogai* sor (1697. F2v), a Corpusban (CorpGr. 611) ehelyett *Embernek fiai, orofzlánok fogai*, az utóbbi példában a birtokos többes számú.

A pontatlanul lemásolt magyar szavaknak se szeri, se száma. A Pereszlényi-grammatika néhány lapjáról válogatva a példákat (de lehetne máshonnan is) azt tapasztaljuk, hogy gyakoriak a hosszúságbeli tévesztések, mint az eredeti *Vonfzařfř* helyett *Vonfzař* (1682. 124 ill. CorpGr. 500), *alkalmatořfab* helyett *alkalmatořfabb* (1682. 133 ill. CorpGr. 508) stb. A nazális mássalhangzó helyett annak denazalizált párja áll, és viszont, mint *fěnlík* helyett *fěnylík* (1682. 123 ill. CorpGr. 500); felcserélődnek a szibilánsok, mint

Sérfik helyett *Sérfzik* (1682. 131 ill. CorpGr. 506); az egybeírás–különírás figyelmen kívül hagyása, a kötőjel mellőzése stb. szintén gyakori. Figyelmetlenség okozza Tótfalusi ortográfiájának kiadásában a *cs*-nek az eredetitől eltérő írásmódja itt: *tserepe* (1697. F6v), *cserepe* (CorpGr. 621).

A véletlen hibáknál sokkal nagyobb gondot jelent Toldy szerkesztői tevékenykedése. Noha az előszóban azt ígérte, hogy „meghagyja a legrégebbekben az eredetiek apróbb hibáit is, s az írásbeli következtelenségeket”, és csak a betűszedő „pozitív hibáit” javítja, a gyakorlatban ez nem így történt, a változtatások jóval túlterjednek ezen. Javításainak legfontosabb jellemzője, hogy a szövegeket a szerző feltételezhető, Toldy által kikövetkeztetett szándékának megfelelően megpróbálja egységesíteni. Ezek a változtatások jellemtelnek, tehát csak az eredetivel összevetve derülnek ki. A legnagyobb probléma azonban az, hogy a javításokat nem sikerül (sok esetben nem is lehet) következetesen véghezvinni. Így az eredeti munkák következtelen írásmódját és szerkesztését végeredményben egy másfajta következtelenséggel váltja fel. A változtatások természetesen egyformán gyakoriak az egyes munkákban. Nyilván azokban a szövegekben, amelyeket eredetileg is gondosan korrektúráztak, mint Tótfalusi vagy Tsétsi ortográfiáit, Toldy jobbító igyekezetének kevesebb tere volt, mint például Szenczi vagy Komáromi Csipkés grammatikáiban, melyeket külföldön, magyarul nem tudó nyomdászok nyomtattak. Úgy tűnik, mintha Toldy elkezdte volna az egységesítő munkát, majd belefáradva a kilátástalanul nagy feladatba, nem vitte végbe következetesen mindenütt.

Már a latin szövegben is tetten érhető ez a javítgató tevékenység. Komáromi nyelvtanában, ahol a toldalékok előtti magánhangzó-kiesésről van szó, az eredeti szövegben az értelmetlen *vocas* szó áll: „*elisio vocas ultimae syllabae, ut körme, tegze*” (1655. 68), Toldy átíratában (CorpGr. 369) viszont ez: „*elisio **vocis** ultimae syllabae*” (a szó utolsó szótagjának kiesése), holott a helyes szöveg a példákából is nyilvánvalóan: „*elisio **vocalis** ultimae syllabae*” (az utolsó szótag magánhangzójának kiesése).

A *Corpus* kiadása kiegészíti a ragozási táblázatokat ott, ahol Toldy véleménye szerint véletlenül kimaradt valami. Így Pereszlényi igeragozási táblázatában az *Olvasánk, olvasók* határozott – általános ragozású igerpár mintájára a *Corpus*ban (CorpGr. 479) a *Szereténk* mellett feltünteteti a *fzeretők* alakot is, holott eredetileg nem szerepelt ott. Kövesdinél kiigazítja a birtokos szerkezetre hozott, de hibás alakú példát: *Vagyon Mofesek és Prophétak* (1686. 35) a helyes *Vagyon Mofesek és Prophétájok* formára (CorpGr. 578). Kijavítja a ragozási táblázat tévedéseit, pl. a *te* névmás ragozási sorában tévesen szereplő *én tőlem* alakot (1686. 14) *te tőled*-re (CorpGr. 562). Pereszlényi grammatikáját közölve a *Corpus* 421. oldalán a *Teher* szóval kapcsolatban Toldy beiktat egy olyan lábjegyzetet, ami az eredetiben (1682. 20) nem szerepel: „*Diction. et Val. Lépes, sed nunc usitatus est terh.*” Kérdés, hogy ki tette ezt a jegyzetet, ez a *nunc* kinek a korára értendő?

A legnagyobb eltérések a magyar nyelvi példákban találhatóak. Ezek kisebb részben alaki változtatások, nagyrészt írásmódbeliek. Toldy a Pereszlényi-grammatikában a városnevek felsorolásában az *i*-ző *Filek* alakot (1682. 149) *ű*-s alakra cseréli: *Fűlek* (CorpGr. 520), ugyanitt a *Szombat* nála már *Nagy Szombat* formában szerepel, a *bőjtetek* alakot (1682. 61) *bőjtők* alakban írja át (CorpGr. 450) stb. Sokszor egységesíti a magyar példaszavak írásmódját: Szenczinél (1610. 59) például *fájainkà, urainckà* áll, a *k*-t egyszer *k*-val, egyszer *ck*-val jelölve, Toldynál (CorpGr. 146) *fájainckà, urainckà*. Az *ó* esetében végig pótolja az eredetiből hiányzó ékezeteket. Az *á* és az *é* esetében hol pótolja az eredetiből hiányzó ékezeteket, hol pedig nem. Ugyanígy néhol megtartja az eredetiben kétféle éke-

zettel jelölt *é* és *è* különbségét, továbbá az *á* és *à* különbségét is, néhol viszont nem. Az *ã* betűt viszont következetesen *a*-ra írja át. Legfeltűnőbb, hogy Toldy az *ô* betű esetében mindig visszapótolja az *o* tetejéről hiányzó kis *e*-t, nem csak a kétes esetekben, hanem akkor is, amikor egyértelműen hiányzik az eredetiből, és ott csak *o* áll. Ráadásul nyilvánvaló figyelmen kívül hagyásból a Corpusban előfordul az eredeti *ô* helyén a Toldy korára jellemző *ö*-s írásmód is, így pl. Szenczinél (1610. 78) *Görögőczke*, Toldynál (CorpGr. 166) *Görögőczke*. Tótfalusi Ratiocinatiojának kiadásában is azt látjuk, hogy Toldy visszaállítja a részben vagy teljesen lekopott ékezeteket (az általam megnézett mindkét példány tanúsága szerint): *arja* (1697. F5r), *árja* (CorpGr. 620); *Profétáknak* (1684. F2v), *Prófétáknak* (CorpGr. 611); *Isákat az ô fiokat* (F3r), *Isákat az ö fiokat* (CorpGr. 612)

Néha még a rövidítések feloldása vagy a betűtípus megválasztása is az értelmezést gátló kérdéssé válhat. A következő példában éppen a & jel feloldása tette zavarossá a Corpusban a szöveget: Kövesdinél a névragozást bemutató táblázatban (1686. 3) zárójelben közli a tárgyrag alakváltozatát: *ezt a' lábot (& at)*, a Corpusban (CorpGr. 554) viszont *ezt a' lábot (et at)*, mintha az *at* mellett az *et* 'és' is az egyik lehetséges ragváltozat lenne. Toldy itt a betűtípus váltásának kézenfekvő értelmező eszközével sem élt. A betűtípus a Kövesdi-grammatikának egy másik helyén is az értelmezést befolyásoló kérdéssé válik. A 11. oldalon a táblázatcímekben először ezt olvassuk: *Paradigmata Primo, ab* Enyém, *meus*; *Secundo, à Tied, tuus*. Itt a névmások (*Enyém, Tied*) előtt álló *a* egyértelműen a latin *a/ab* prepozíció, dőlttel szedve, magánhangzó (*Enyém*) előtt *ab* formában. A szöveg viszont így folytatódik: *Tertio, a' Mienk, Noster*, utána ugyanígy *Quarto, a' Tietek, vester* stb. Mintha az *a* határozott névelőnek értelmeződne át, álló betűvel, a *z*-t pótló hiányjellel. Toldy kiadása ezt az átértelmeződési bizonytalanságot elfedve, kizárólag a latin prepozíciós felfogás mellett dönt, az *a*-t mindvégig dőlttel, hiányjel nélkül szedve (CorpGr. 560).

1.2 A modern kiadás létrejötte és elvei

Természetesen mindaz, amit az előbb felsoroltunk, a mai kor felől visszatekintve megfogalmazott igény, és nem is jogos egy teljesen más kiadási gyakorlattal és technikai háttérrel ellátott kiadáson számon kérni. Egyébként is ma már kiváló minőségű fakszimilék készíthetők, így minden, az eddigiekben felsorolt probléma orvosolható. Van azonban egy másik akadály is, mégpedig a munkák többségének latin nyelvűsége. A maguk korában, amikor a grammatikák íródtak, természetes volt, hogy latin nyelvűek. Egyrészt a terminusok jobbra csak latinul léteztek (kivétel Sylvester nagyszabású, de el nem terjedt magyarítási vállalkozása grammatikájában), és még a magyar nyelvű munkákban is így szerepelnek. Geleji Katona meg is jegyzi, hogy „A' *technicum vocabulumokat*, és egyéb *Scholastica s' Theologica dictiokat* bajos magyarul egy szóval ki-mondani...” (1645. C1r), és Tótfalusi is azt írja a helyesírási munkáját tartalmazó *Apologia* előszavában, hogy „... terminos technicos non possem satis intelligibiliter Hungarico sermone exprimere” (1697. A3). Az első magyar nyelvű rendszeres magyar grammatika, Bél Máttyás nyelvtanának átdolgozása csak 1781-ben látott napvilágot. Másik, célszerű oka az volt a latin nyelv használatának, hogy a magyarul nem tudó reménybeli olvasók is értsék a munkákat. Ezek ugyanis előszavuk tanúsága szerint mind a külföldiek magyarra tanítását tűzték ki célul. A grammatikák egy részében, a praktikus nyelvtanító könyvek esetében tényleg ez volt a helyzet: így Pereszlényi Pál szlovák és német ajkú kispapjai vagy Kövesdi soproni liceumának német anyanyelvű diákjai a latinon át ismerkedtek a magyar nyelvvel. A csak név-

leg nyelvtanító, valójában tudományos igényű grammatikák pedig, mint Szenczié vagy Komáromié, a külhoni tudóstársadalomnak is szóltak. Ma már viszont, mivel a latin rég elvesztette a nemzetközi tudományos nyelv szerepét, a fogyatkozó latintudás gátolja a szövegek értelmezését, emiatt pedig beépülését is a kutatásba és az oktatásba.

Szükségessé vált tehát a magyar változatok elkészítése is. Először 1989-ben a Sylvester-grammatika magyar fordítása jelent meg a Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadásában a Corpus Grammaticorumban levő munkák közül, ezt Zelliger Erzsébet szerkesztette. 2004-től a Magyar Nyelvtudományi Társaság az Országos Széchényi Könyvtárral együttműködve a többi grammatika új, korszerű kiadására is vállalkozott. A bilingvis sorozat darabjai azonos szerkesztési elvekkel és formában jelentek meg: az OSZK példányain alapuló hasonmás szövegközlés mellett párhuzamos magyar fordítással, jegyzetekkel és bevezető tanulmánnyal. A sorozat egységes szerkesztési koncepciója Zsilinszky Évának köszönhető, és ő szerkesztette az egyes köteteket is. A sorozatban eddig a következő munkák láttak napvilágot:

1. *Sylvester János latin–magyar nyelvtana. (1539)*, fordította, bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta C. Vladár Zsuzsa, szerkesztette Zelliger Erzsébet, Budapest, 1989.

2. Szenczi Molnár Albert: *Novae Grammaticae Ungaricae libri duo (1610): Új magyar grammatika két könyvben*, fordította, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta C. Vladár Zsuzsa. Az előszót fordította Borzsák István. Bevezette Szathmári István, szerkesztette Zsilinszky Éva, Budapest, 2004.

3. Pereszlényi Pál: *Grammatica Lingvae Ungaricae (1682): A magyar nyelv grammatikája*, fordította, a jegyzeteket és a bevezető tanulmányt írta C. Vladár Zsuzsa, bev. Szathmári István, szerkesztette Zsilinszky Éva, Budapest, 2006.

4. Komáromi Csipkés György: *Hungaria Illustrata (1655): A magyar nyelv magyarázata*, fordította, a jegyzeteket és a bevezető tanulmányt írta C. Vladár Zsuzsa, szerkesztette Zsilinszky Éva, Budapest, 2008.

5. Tsétsi János: *Observationes Orthographico-grammaticae (1708): Helyesírási-grammatikai megjegyzések*, fordította és a jegyzeteket írta C. Vladár Zsuzsa, a bevezető tanulmányt írta Korompay Klára, szerkesztette Zsilinszky Éva, Budapest, 2009.

6. Kövesdi Pál: *Elementa Linguae Hungaricae (1686): A magyar nyelv alapjai*, fordította, a jegyzeteket és a bevezető tanulmányt írta C. Vladár Zsuzsa, szerkesztette Zsilinszky Éva, Budapest, 2010.

7. Tótfalusi Kis Miklós: *Ratiocinatio de Orthographia (1697). Helyesírási megfontolások*. Az eredeti kiadás hasonmása fordítással. Fordította Fekete Csaba. Átdolg. C. Vladár Zsuzsa, a bevezető tanulmányokat és a jegyzeteket írta C. Vladár Zsuzsa és Koltai Kornélia, szerkesztette Zsilinszky Éva. Budapest, 2011.

A fordítások (a Szenczi-grammatika kivételével) felkerültek a világhálóra a Magyar Elektronikus Könyvtárba. Másrészt egy terminológiai adatbázist hozunk létre a művek alapján. Reméljük, hogy a nyomtatott kiadások mellett az elektronikus elérhetőség és az adatbázis hozzáférhetőbbé teszi e munkákat a további kutatás számára.

A kiadásokban a következő elveket követtük. A szövegtagolásban az eredetihez igazodtunk. A táblázatok elrendezését a szöveg hűségét megtartva igyekeztünk áttekinthetőbbé tenni. A fordításban a mai magyar szöveg álló betűs, a szövegben szereplő magyar nyelvi példákat dőlttel szedtük. A magyar példaszavakat legtöbbször egy latin megfelelő követi, a két szó szorosan összetartozik. Sokszor a szerző egyik nyelvről a másikra vált a felsorolásban, és hol a magyar szót értelmezi a latin, hol fordítva. Nyelvtörténeti és szótártörté-

neti szempontból is forrásértékű az, hogy melyik latin szónak melyik magyart feleltette meg a szerző. Ezek miatt a fordításban mindenütt megtartottuk a latin értelmezést is, ezek a latin szavak szintén álló betűsek. Az írásjelhasználatban is az eredetihez próbáltunk igazodni, egy kivétellel: az említett magyar–latin példapároknál az eredeti művekben következetlen és esetleges elválasztást egységesítettük: a pár tagjai közt vessző, az egyes párok közt pontosvessző szerepel.

Az írásmódban a magyar nyelvtörténeti forráskiadás szempontjait vettük figyelembe, tehát másképp jártunk el a magyar nyelvi példák és a latin anyaszöveget illetően. A magyar szavakat betűhíven, sőt a grafémaváltozatokat is megtartva írtuk a fordításban, és a kis- és nagybetűk tekintetében is az eredetit követtük. A nyomdahibákat jelölés nélkül hagytuk, a szemközti oldalról úgyszintén lehet ellenőrizni az eredetit. Más elbírálás alá estek a latin és a görög szavak. Mivel magyar nyelvtörténeti szempontból nem forrásértékűek, modernizáltuk ezek írásmódját: a betűformákat maira cseréltük, így például *f* helyett *s* áll, a latin rövidítéseket, ligatúrákat feloldottuk, az ékezeteket elhagytuk. Az esetleges sajtóhibákat a latin szavakban megjegyzés nélkül javítottuk. A következő részlet szemlélteti az elveket a gyakorlatban: Például: „A nőnem csak asszonyi nemre vonatkozhat, mint *Maria, Ilona, Helena; Dayka*, nutrix; *Bába*, obstetrix; *Leány*, puella; *feleféj*, uxor; *ágy*, glos ...” (Szenczi 2004. 55).

A héber szavak latin betűs átírásában, a betűk, terminusok átírásának és nyelvi formájának megválasztásában szintén a modern alakokat választottuk. A héber részek gondozását Koltai Kornélia végezte, a kérdésekről írt tanulmánya a Tótfalusi-fordításban jelent meg (Koltai 2011).

Noha fordításokról, és nem kritikai kiadásokról van szó, a gyakorlatban így is rengeteg olyan helyzet adódik, ahol lehetetlen egyértelmű döntést hozni, és a modern kiadás készítői is Toldy csapdájában találják magukat. Így például hiába határoztuk el, hogy pontosan követjük a faksimile alapját adó eredeti példány írásmódját, néha nem lehetett eldönteni, hogy adott ponton van-e például egy (félíg lekopott) vessző a magánhangzón vagy kis *e* az *o* felett, vagy csak egy szennyeződés látható ott? Azaz hogy írjuk át a szót a fordításban? Ilyenkor a fellelhető többi példány segítségével döntöttünk a valószínűbb változat mellett.

Külön kihívást jelentett Tótfalusi *Ratiocinatió*jának új kiadása (2011), amely két szempontból is tanulságos volt. Tótfalusi *Apológiá*jának első teljes fordítását Fekete Csaba készítette (Fekete 1985). Ez a kiadás művelődéstörténeti, irodalmi szempontokat érvényesített, ezért a könnyebb olvashatóság és értelmezhetőség érdekében következetesen modernizálta a magyar példaszavak helyesírását. Az új, nyelvészeti szempontú kiadás viszont a fordításban is híven követi a példaszavak eredeti írásmódját. Például a hosszú *f* betű Feketénél *s*-ként szerepel, itt *f*. Ahol az eredetiben *ts* áll, pl. *tserepe* (Tótfalusi 1697. F5v)¹, ott Feketénél a mai helyesírás szerinti *cs*, pl. *cserepe* (Fekete 1985. 249); az eredetiben *tz*, pl. *hartza* (Tótfalusi 1697. F5v), Feketénél *c*, pl. *harca* (Fekete 1985. 249). Az 1985-ös kiadással ellentétben megtartottuk például az *a'* névelő utáni aposztrófot *János megjöve s nem a' János* (Tótfalusi 1697. G4r).

Helyesírástörténeti munkaként tekintve a *Ratiocinatió*ra, feltétlenül az eredetit kellett követni akkor, amikor maga a szöveg kifejezetten utalt az írásmódra, szabályozva vagy indokolva azt. Például Tótfalusi szabályba foglalja, hogy az ige és az utána álló igekötő

¹ Az eredeti munkában nem volt lapszámozás, csak ívszámozás, így eszerint hivatkozunk rá.

közé kötőjelet kell tenni: „e szócskákat elöl egybeírva, hátul kötőjellel írjuk, mint *Meg-áldom, áldom-meg*” (1697. G4v). Fekete Csaba fordítása modern helyesírású itt is, máshol is, mi viszont mindenütt kötőjeleztünk: *Ellenfégimet fordítsd-el, Szégyenítsd-meg Uram őket* (Tótfalusi 1697. G4r).

Egy másik helyen Tótfalusi a régebbi és az ő korabeli helyesírás különbségét tárgyalja. „Atyáink idején így írtak: *Mert nagy chodákat chelekőfzik*, stb. e helyett: *mert nagy tsudákat tselekefzik*, ahogy most írjuk.” (1697. F8r). Ez a rész Feketénél: „Atyáink idején így írtak: „*mert nagy chodákat chelekőszik*, stb.” e helyett: *mert nagy csudákat cseleke-szik*, ahogy most írjuk” (Fekete 1985. 256). Ám ez az írásmód a *ts cs*-re, az *fz sz*-re cse-rélésével éppen nem Tótfalusi XVII. századi, hanem a fordítás XX. századi írásmódját mutatja, így a szövegben szereplő „most” átértelmeződik.

A Tótfalusi-fordítás átdolgozása a héber szavak írásmódjában is új feladatot jelentett. Fekete Csaba a héber betűs szavakat latin betűs átíratban közölte, mi viszont az eredeti grafémákkal közöljük, mögöttük szögletes zárójelben áll a modern átírat. Voltak olyan héber szavak, ahol Tótfalusi maga írta át latin betűkkel a héber szót. A korábbi fordítás ilyenkor modernizálja a betűformákat, mi viszont Tótfalusinál szereplő grafémákkal közöljük: *Éfau, Ifmael*. A szövegben szereplő, Tótfalusi által használt latin betűs héber grammatikai írásmódjában is Tótfalusit követtük (pl. *kal, pihel, hiphil*), viszont a jegyzetekben és a tanulmányokban már modern alakjukban szerepelnek (*qal, pi'él, hífil*).

1. 3. A fordítások terminológiai kérdései

A fordításokban az igazi kihívást a terminológia magyarítása jelentette. Itt ugyanis nem egyszerű fordításról van szó, nem csupán a terminusokat kell kicserélni latinról magyarra. A terminusok ugyanis fogalmi kategóriákat jelölnek, melyek struktúrát alkotnak. Minden fordítás egyúttal legalább két kategóriarendszer egymásra vetítését jelenti: az eredeti műét és a modernét (Swiggers – Wouters 1999). A korai magyar nyelvészeti munkák esetében azonban ennél is bonyolultabb a helyzet. Már magukban az eredeti munkákban is több, különböző eredetű, kiforrottságú és minőségű szakszókincs keveredik. Három réteg rakódik egymásra: a klasszikus latin (illetve annak az a változata, amelyet a magyar grammatikairódalom forrása használt); a latinizált héber grammatika; és harmadikként ezek továbbfejlesztése, adaptálása a magyar grammatikusok által. Emiatt a szövegekben meglehetősen nehéz a mai fogalmaink szerinti, definiált, rendszert alkotó, a jelölt fogalommal egy-egy arányú kapcsolatot megjelenítő terminológiáról beszélni; már azt is nehéz eldönteni, egyáltalán mi tekinthető terminusnak. Ezt a bonyolult szakszókincset kellene elhelyezni a mai magyar leíró nyelvtan kategória- és terminusrendszerében.

Ahol a magyar nyelv rendszere egybevágtott a latinnal, ott a klasszikus latin grammatikairódalom szokásos, egyértelmű terminusait használták. Itt nincsen fordítási probléma, ezeknek a terminusoknak vannak bevett magyar megfelelői. Így például: *nomen – névszó, verbum – ige, pars orationis – szófaj, indicativus – kijelentő mód, comparatio – fokozás* stb. A másik csoportba tartoznak azok a szakszavak, amelyekkel a szerzők a magyar nyelvnek a latintól eltérő jelenségeit jelölik. Ezek az eltérések főként a két nyelv tipológiai különbözőségéből adódnak, mint például (mai terminológiával szólva): a birtokos személyjelezés, a határozóragok besorolása és megnevezése, evvel összefüggésben a névutók kérdése; a határozott és az általános igeragozás különbsége, a műveltető képzés, a főnévi igenév személyragozása stb. A klasszikus latin terminuskészlet elégtelen

volt ezen jelenségek leírására. A terminológiai problémák ebben a csoportban jelentkeztek (és így a modern fordításban is ezek okoznak gondot).

A terminológiai készlet kiegészítésére a korai magyar grammatikákban felhasználták a latinizált héber grammatika bizonyos kategóriáit. A szerkezeti párhuzamok miatt a héber grammatika bizonyos kategóriái alkalmas fogódzót kínáltak a latintól eltérő magyar nyelvi jelenségek leírásához.

Csak egyetlen példát emelve ki: így került át többek közt a *pronomem affixum* (szó szerint: toldott névmás). A héberben a személyes névmás, mint önálló szó csak nominativusban létezik, egyéb eseteinek szerepét bizonyos klitikumok töltik be, amelyek névszókhoz és igékhez is csatlakozhatnak. Névszókhoz toldva a birtokos személyére, igékhez toldva pedig az ige tárgyának számára és személyére utalnak.

A *pronomem affixum* (szó szerint: kapcsolt vagy toldott névmás) kulcskategória lett a magyar grammatikákban, ezzel adtak számot a birtokos személyjelezés, a határozott igeragozás és az infinitivus ragozásának kérdéséről.

Mivel a leírási terminuskészlet (klasszikus latin + latinizált héber) adott volt, és új kategóriák és terminusok csak kivételesen tűntek fel, elkerülhetetlen volt a terminusok jelentésváltozása, metaforizálódása, ami spontán módon, nem definiáltan történt. Ennek menete az volt, hogy a latin kategóriákat kitégítették, és a magyar elemeket latin fordítási megfelelőik alapján sorolták be. Így lehettek például *praepositiók* a magyar esetragok, holott a latinnal ellentétben a szó mögött, és ahhoz tapadva állnak.

Ugyanez történt a héber eredetű terminusokkal. A héberre való állandó hivatkozás nem jelentett (mert nem is jelenthetett) érdemi egyezéseket, inkább hivatkozási alapot jelentett, és felszabadító hatása volt. Valójában (akárcsak a latin kategóriáknál) a héber kategóriák átértelmezése, továbbfejlesztése figyelhető meg, amit a terminusok metaforizálódása kísér. Példánknál maradvány: az említett *pronomem affixum* 'toldott névmás' előbb *affixum*-ra 'toldott rész/toldalék' rövidült, majd később az *affixum* szó használatán minden toldalékra kiterjedt. (Részletesen lásd az A/IV./1.5.1.-ben!)

Ugyanakkor a terminusok eredeti jelentésüket is megtartották a metaforizált mellett, tehát pl. az *affixum* elsősorban és deklaráltan továbbra is birtokos személyjel, határozott igerag, infinitivusi személyrag volt, de párhuzamosan definiálatlanul is használták 'toldalék' jelentésben. Emiatt sajtószerű helyzet állt elő: a magyar grammatikák két rétegre váltak szét: a „hivatalos” részek (meghatározások, címek, táblázatok) szorosan követték a latin ill. a latinizált héber nyelvtant, a kifejtő, magyarázó szövegek viszont oldottabb szövegezésükkel, eltérő szóhasználatukkal a magyar nyelvészeti gondolkodás fejlődését tükrözték. A gondolkodás iránya egybeesett a szerzőknél, a megnevezések azonban nem: a kategorizálás bizonytalansága és a megnevezés sokfélesége ingadozó, szinonimákkal, poliszémákkal tarkított szóhasználatához vezetett még egy művön belül is. Terminusok és közszavak közt széles volt az átmenet, másrészt a terminusok sokszor szókapcsolattá, körülírássá oldott formában is megjelentek.

A modern fordítás több megoldás között választhat ennek a műszókészletnek az értelmében és tolmácsolásában. Meg lehet tartani az eredeti latin terminust, például a *pronomem affixum* maradhat *pronomem affixum*. Ebben az esetben biztosan nincs félrefordítás, de értelmesség sem, így ez a latinul nem értő olvasónak nem sokat mond sem a terminus jelentéséről, sem a műben megjelenő szemléletről, sem a modern terminológiához való viszonyáról. Sőt, még félrevezető is lehet, hiszen a *particula*, ami a korai nyelvtanokban a ragozhatatlan szófajok összefoglaló neve volt (és még más értelme is

volt, lásd alább), ha *partikulával* írjuk át, zavaróan egybeesik a modern *partikula* terminussal: „A partikula olyan viszonzyszó, amely nem toldalékolható, más szavakkal nem alkot kapcsolatot, nem lehet mondatrész.” (Kugler 2000. 275).

A másik megoldás az, hogy a modern nyelvészeti terminológiát alkalmazzuk, az adott kontextusban szereplő latin szót a ma elfogadott terminussal fordítva. Így a *pronomen affixum* szövegkörnyezetnek megfelelően hol *birtokos személyjel*, hol *igerag* lesz, a *particula* pedig *igekötő* vagy *névelő*, de akár *toldalék is*. A modern terminus használata megkönnyíti az olvasó számára az értelmezést, de óhatatlanul elfedi a szerző eredeti rendszerét. Ráadásul, mivel per definitionem egyetlen értelmezést enged meg, elsikkad annak a lehetősége, hogy érzékeltessük a terminológia változékonyságát és többféle használatát. A *particula* például azért lehetett 'igekötő', mert definiáltan a ragozhatatlan szófajok neve volt (adverbium, praepositio, coniunctio, interiectio), az igekötők ezen belül a praepositio szófajába tartoztak. De a *particulának* volt egy másik, definiálatlan használata is, ahol a kisebb, nem önálló jelentésű segédzavakra (pl. névelő), illetve a toldalékokra vonatkozott.

Így a sorozatban a fordításnál egy harmadik megoldást választottunk: a terminusok szó szerinti (jelzős szerkezeteknél elemenkénti) fordításban szerepelnek, lábjegyzetben magyarázva az egyes használatokat. Nehezebben érthető esetekben szögletes zárójelben ott van a modern terminus is. Így a modern fordításban például az eredeti *pronomen affixumból* *toldott névmás* ('birtokos személyjel') lett, a *particulából* *szócska*, mindenhol következetesen így adva vissza. Néha azonban ez a megoldás is rejt veszélyeket. A *postpositio* szó a magyar grammatikusok ritka terminológiai újításai közé tartozik. A megnevezés arra utal, hogy a latin praepositiónak megfelelő funkciójú, de a magyarban hátul álló elemekről van szó (részben határozóragok, részben névutók). Ha a szó szerinti *névutó* fordítást választjuk, félrevezető lesz ott, ahol a szöveg világosan határozóragokról beszél. Így a magyar szövegben is tükörfordítással új szóösszetételt alkottunk: *utánjáró*.

A terminológia vizsgálata túlmutat a pusztán fordítási megfontolásokon. A terminusok készlete, változataik, változásuk pontosan jelzik a mögöttük levő kategóriarendszert, és ezáltal a grammatikai gondolkodás fejlődését. Például az *affixum* szó jelentésfejlődését nyomon követve a szemünk előtt alakul ki a toldalék fogalma a magyar nyelvészeknél. A terminológia ezen kívül árulkodik a mű közvetett vagy közvetlen forrásairól is. Segítségével megerősíthetők vagy kiegészíthetők a külső forrásból származó adatok. Így Szenczinél a terminológia is alátámasztja Ramus grammatikájának felhasználását, Pereszlénynél a jezsuita Alvarus-grammatikát stb. Következtethetünk a szerzők hébertudásának fokára: Szenczi gyengén tudott héberül, Pereszlényi semennyire, viszont Komáromi Csipkés, Tótfalusi és Tsétsi kiválóan. Kiderülhet, hogy milyen olvasóközönségnek szánták a munkát. Szenczi tudományos igényű, külföldi tudósoknak szánt, de a gyakorlati tanításra alkalmatlan grammatikáját Kövesdi iskolamesteri szintre egyszerűsítette. Ezt jól mutatják azok a terminológiai változtatások, amelyek során mindent törölt, ami Ramus logikai alapú, kétfelé bontó rendszeréhez és terminológiájához tartozik, ugyanígy az összes héber terminust is. Ellenpélda: Tótfalusinak a magyar nyelv jelenségeinek megnevezésére ad hoc módon, a grammatikai hagyományt nem követve felhasznált, héber terminusai azt jelzik, hogy a korabeli erdélyi értelmiség jelentős héber műveltség birtokában lehetett, és Tótfalusi számíthatott arra, hogy szabálytalan terminológiáját is megértik.